

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته‌ی الهیات
گرایش علوم قرآن و حدیث

تأثیر اختلاف قرائت بر تفسیر قرآن

استاد راهنما:

دکتر مهرداد صفرزاده

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۱۸

نگارش:

خدیجه عباسی

آبان ماه ۱۳۸۶

کتابخانه مرکزی دانشگاه رازی
تاسیس ۱۳۵۷

۶۰۲۴۷

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه رازی است.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته ی الهیات

گرایش علوم قرآن و حدیث

توسط

خدیجه عباسی

تحت عنوان

تأثیر اختلاف قرائت بر تفسیر قرآن

به تصویب نهایی رسید.

امضاء

امضاء

امضاء

امضاء

در تاریخ ۱۳ / ۸ / ۸۶ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه ب

۱- استاد راهنما: دکتر مهرداد صفرزاده با مرتبه ی علمی استادیار

۲- استاد داور داخل گروه : دکتر عادل نادرعلی با مرتبه ی علمی استادیار

۳- استاد داور خارج از گروه : دکتر جهانگیر امیری با مرتبه ی علمی استادیار

تقدیر و تشکر

سپاس معبود بی‌نیاز و دانای اهل راز را که یاریم داد در پرتو عنایات و توجهات پرده‌نشین مکتب عشق و ولا حضرت معبود قلم در دست گیرم و این پایان‌نامه را با راهنمایی استاد بزرگوار و گرانقدر جناب آقای دکتر صفرزاده، به رشته‌ی تحریر در آورم بی‌تردید بی‌پیر، طی طریق ممکن نیست، زان روی که راه سپردن بی‌فانوس هدایت راه‌نمایان آشنا به راه، گم‌شدن در ظلمات را در پی دارد در اینجا لازم می‌دانم که استاد راهنمایم کمال تشکر را داشته‌باشم و از خداوند منان برای ایشان توفیقات روزافزون خواستارم و در نهایت از همسرم که سختی‌های این راه را برایم آسان نمود نهایت تشکر را دارم.

تقدیم به:

پدرم ، یگانه خورشید آسمان زندگیم تنها بهانه بودنم.
مادرم ، فانوس شبها و سنگ صبور روزهایم.
برادرم ، راهنما و تکیه گاه همیشگی ام.
همسرم ، که از عطر غنچه‌ی تبسم سرشارم کرد و با همراهی و
پشتیبانی اش توان پیمودن راهم بخشید.

از آنجائی که یکی از عوامل مؤثر در فهم و برداشت از قرآن کریم، ظاهر الفاظ آن است، بدیهی است که هرگونه تغییر در اعراب یک واژه یا تفاوت اشتقاق آن و تبدیل حرفی به حرف دیگر ممکن است منجر به تغییر در معنا و مفهوم و در نتیجه تفسیر آن گردد.

نویسنده در این پایان‌نامه در پی آن است تا بداند آیا تأثیر قرائات بر تفسیر، از قبیل تغییرات بنیادین در مفهوم و معنای قرآن است به‌گونه‌ای که بتواند حکمی از احکام شریعت یا اصول اعتقادی را دگرگون سازد یا این که منجر به تغییرات جزئی و قابل اغماض در تفسیر و معانی آیات می‌گردد؟

برای دستیابی به این مقصود، از بیان حجم گسترده قرائات ده‌گانه، اختلاف قرائاتی که به نحوی در فهم معانی آیات و تفسیر آن تأثیر داشت، انتخاب گردید و با توجه به میزان کیفیت تأثیر اختلافات جمع‌آوری شده بر تفسیر، قرائات از دو دیدگاه بررسی شد:

۱- آنها که تأثیر اندک و جزئی در تفسیر داشتند.

۲- آنها که تأثیر بسزائی در تفسیر داشتند، که این خود شامل دو قسمت می‌شد:

الف) تأثیر قرائات بر تفسیر آیات اعتقادی شامل توحید و نبوت

ب) تأثیر قرائات بر تفسیر آیات الاحکام شامل جهاد، نکاح، عبادات، معاملات و حدود.

در نهایت از مجموع تحقیقات و بررسی‌های به عمل آمده در این پایان‌نامه نتایج ذیل حاصل گشت:

۱- برخی اختلاف قرائات اثر چندانی در تفسیر ندارند و بیشتر مربوط به لهجه‌های مختلف عربی است، اما برخی، تأثیر بسزائی در تفسیر دارند به‌طوری که گاه منجر به تغییر حکم شرعی و فقهی می‌شوند. گاه اختلاف در برخی از مباحث کلامی و اعتقادی از اختلاف در قرائات نشأت می‌گیرد.

۲- برخی علل و توجیهاط مدت‌ها پس از حیات ائمه قرائات مطرح شده و دلیل واقعی آن قرائات نیست و بیشتر، حاصل استقراء و اجتهاد عالمان بوده‌است.

۳- برخی مفسران باوجوداینکه روایت حفص را مبنای تفسیر خود قرار داده‌اند لکن آیه‌ای را براساس وجه

دیگری از قرائات، تفسیر کرده‌اند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	بخش اول: کلیات
۴	فصل اول: قرائت
۵	۱-۱-۱ تاریخچه علم قرائت
۶	۱-۱-۲ تعریف علم قرائت و موضوع آن
۸	۱-۱-۳ تاریخچه پیدایش اختلاف قرائات
۱۰	۱-۱-۴ عوامل پیدایش اختلاف قرائات
۱۵	۱-۱-۵ وجوه و اشکال قرائات
۱۷	۱-۱-۶ فرق میان قرآن و قرائات
۱۸	۱-۱-۷ توقیفی نبودن قرائات
۱۹	فصل دوم: تفسیر
۲۰	۱-۲-۱ معنای لغوی تفسیر
۲۱	۱-۲-۲ معنای اصطلاحی تفسیر
۲۳	بخش دوم: نقش اختلاف قرائات در تفسیر
۲۴	فصل اول: اقسام قرائات و جایگاه آنها در تفسیر
۲۵	۲-۱-۱ اقسام قرائات
۲۶	۲-۱-۲ اقسام قرائات از جهت تفسیر
۲۶	۲-۱-۲-۱ اختلاف قرائاتی که نقشی در تفسیر ندارند
۲۶	۲-۱-۲-۲ اختلاف قرائاتی که نقشی در تفسیر دارند
۲۸	فصل دوم: کتب تفسیری
۲۹	۲-۲-۱ کتب تفسیری با گرایش قرائات
۲۹	۲-۲-۱-۱ جامع البیان عن تأویل القرآن
۳۰	۲-۲-۱-۲ التبیان
۳۱	۲-۲-۱-۳ مجمع البیان
۳۱	۲-۲-۲ کتب تفسیری با گرایش توجیه قرائات
۳۱	۲-۲-۲-۱ الحجه فی علل القرائات السبع
۳۲	۲-۲-۲-۲ الکشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها
۳۲	۲-۲-۲-۳ المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القرائات و الايضاح عنها
۳۲	۲-۲-۲-۴ حجه القرائات
۳۳	بخش سوم: تأثیر اختلاف قرائات بر آیات اعتقادی
۳۴	فصل اول: تأثیر قرائات بر تفسیر آیات مربوط به توحید
۳۵	۳-۱-۱ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ

- ۳۹ ۳-۱-۲ وَإِذْ وَاَعَدْنَا مُوسَىٰ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً
- ۴۰ ۳-۱-۳ مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ اَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا اَوْ مِثْلَهَا
- ۴۳ ۳-۱-۴ هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَ
- ۴۴ ۳-۱-۵ اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ
- ۴۵ ۳-۱-۶ جَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِيْنَ كَفَرُوا السُّفْلٰى وَ كَلِمَةَ اللّٰهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللّٰهُ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ
- ۴۷ ۳-۱-۷ فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَ هُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِيْنَ
- ۴۸ ۳-۱-۸ وَ لَا يَشْرِكْ فِيْ حُكْمِهٖ اَحَدًا
- ۴۹ ۳-۱-۹ مَا كُنْتُ مَتَّخِذَ الْمُضِلِّيْنَ عَضُدًا
- ۵۰ ۳-۱-۱۰ هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلّٰهِ الْحَقِّ
- ۵۱ ۳-۱-۱۱ قَالَ اِنَّمَا اَنَا رَسُوْلٌ رَّبِّكَ لِاَهْبَ لَكَ غُلَامًا زَكِيًّا
- ۵۲ ۳-۱-۱۲ فِيْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ بِمَا كَانُوْا يَكْفُرُوْنَ
- ۵۴ **فصل دوم:** تأثیر اختلاف قرائات بر آیات مربوط به نبوت
- ۵۵ ۳-۲-۱ اِنَّا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيْرًا وَنَذِيْرًا وَ لَا تَسْئَلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيْمِ
- ۵۶ ۳-۲-۲ وَ اِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيْثَاقَ النَّبِيِّيْنَ لَمَّا اْتَيْتَكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمِهٖ
- ۵۸ ۳-۲-۳ وَ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَّغُلَّ
- ۵۹ ۳-۲-۴ اِذْ قَالَ الْخَوَارِجِيُّونَ يَا عِيسٰى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيْعُ رَبُّكَ اَنْ يَنْزِلَ عَلَيْنَا
- ۶۱ ۳-۲-۵ اِنَّهٗ عَمَلٌ غَيْرٌ صٰلِحٍ
- ۶۳ **بخش چهارم:** تأثیر اختلاف قرائات بر احکام عملی (فقهی) و آیات الاحکام
- ۶۴ **فصل اول:** بررسی واژه آیات الاحکام
- ۶۵ ۴-۱-۱ معنای لغوی آیات
- ۶۵ ۴-۱-۲ معنای واژه احکام
- ۶۶ ۴-۱-۳ معنای آیات الاحکام
- ۶۶ ۴-۱-۴ تاریخچه آیات الاحکام
- ۶۸ **فصل دوم:** تأثیر اختلاف قرائات بر آیات مربوط به عبادات
- ۶۹ ۴-۲-۱ وَ اِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَ اَمْنًا وَ اتَّخِذُوْا مِنْ مَّقَامِ اِبْرٰهِيْمَ مُصَلِّیْنَ
- ۷۱ ۴-۲-۲ وَ عَلٰى الَّذِيْنَ يَطِيْقُوْنَهِ فِدْيَةٌ طَعَامٌ مِّنْ سِنِيْنٍ
- ۷۲ ۴-۲-۳ وَ يَسْأَلُوْنَكَ مَاذَا يُنْفِقُوْنَ قُلِ الْعَفْوَ
- ۷۴ ۴-۲-۴ لَا تَقْرُبُوْهُنَّ حَتّٰى يَطْهَرْنَ
- ۷۶ ۴-۲-۵ وَ اِنْ كُنْتُمْ مَّرْضٰى اَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ اَوْ جَاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَايَةِ اَوْ لَامَسْتُمْ
- ۷۸ ۴-۲-۶ الْحَجُّ اَشْهُرٌ مَّعْلُوْمَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيْهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفْتًا وَ لَا فُسُوْقًا وَ
- ۷۹ ۴-۲-۷ يَا اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَاَنْتُمْ حُرْمٌ وَّمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُّتَعَمِّدًا ...
- ۸۲ **فصل سوم:** تأثیر اختلاف قرائات بر احکام فقهی در باب نکاح
- ۸۳ ۴-۳-۱ لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوْا مِمَّا اَتَيْتُمُوْهُنَّ شَيْئًا اِلَّا اَنْ يَخَافَا اِلَّا يَفِيْمَا حُدُوْدَ
- ۸۴ ۴-۳-۲ لَا تَضْرَبُوْا وَاِلْدَةً بِوَلَدِهَا وَ لَا مَوْلُوْدًا لَهٗ بِوَلَدِهٖ
- ۸۵ ۴-۳-۳ يَا اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرْتُوْا النِّسَاءَ كَرِهًا

۸۶ ۴-۳-۴ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ
۸۷ ۴-۳-۵ وَقُرْنٌ فِي بُيُوتِكِنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى
۹۰ فصل چهارم: تأثیر اختلاف قرائات بر احکام فقهی در باب معاملات
۹۱ ۴-۴-۱ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبِّا لِّيُرَبُّوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرُبُّوا عِنْدَ اللَّهِ
۹۲ ۴-۴-۲ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبِّا لِّيُرَبُّوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرُبُّوا عِنْدَ اللَّهِ
۹۴ فصل پنجم: تأثیر اختلاف قرائات بر احکام فقهی در باب جهاد
۹۵ ۴-۵-۱ لَا تَقْنَبُوا لَهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ
۹۷ فصل ششم: تأثیر اختلاف قرائات بر احکام عملی در باب حدود
۹۸ ۴-۶-۱ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ
۹۹ ۴-۶-۲ كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَ
۱۰۱ نتیجه گیری
۱۰۲ فهرست منابع

چکیده (انگلیسی)

قرائت و تفسیر، از دانش‌هایی هستند که دانشمندان اسلامی از دیرباز به آنها بسیار پرداخته و تألیفات متنوعی درباره آنها فراهم آورده‌اند. رابطه میان علم قرائات و علم تفسیر باعث شد تا به تحقیق پیرامون آن دو و نحوه‌ی تأثیر آنها برهم بپردازیم، زیرا در پاره‌ای از موارد، اختلاف قرائات، در تفسیر و فهم معانی آیات اثر گذاشته و در مقابل قرائات نیز از تفسیر اثر پذیرفته‌اند. به عبارت دیگر گاه قاریان از میان قرائاتی که در پیش رو داشته‌اند، قرائتی را که با تفسیر مورد پذیرش آنان تناسب داشته، اختیار کرده‌اند.

اهمیت مطالعه درباره رابطه میان قرائات و تفسیر، زمانی روشن می‌شود که گاه مفسر، به قرائتی خاص اعتماد کرده و براساس آن قرائت، مفهوم آیه‌ای را بیان می‌کند. به همین خاطر یکی از مسائل مهمی که در ابتدای این تحقیق بررسی می‌شود، آن است که اصولاً به چه قرائتی می‌توان اعتماد کرد و آن را مناطی برای تفسیر دانست.

بسیاری از قرائات، به عنوان قرائت‌های شاذ و نادر شناخته شده‌اند.^۱ گروهی از قرآن‌شناسان، قرائت‌های ده‌گانه را به عنوان قرائات مشهور و متواتر شناخته و بر آن اعتماد کرده‌اند. این در حالی است که مطالعه درباره‌ی اصل و ریشه این قرائات و بررسی اسانید و متن و محتوای قرائات مذکور، مسئله‌ی تواتر و یا حتی صدور از سوی پیامبر(ص) را درباره‌ی برخی از قرائات مورد تردید قرار می‌دهد. کمترین چیزی که می‌توان در این باره بیان کرد آن است که گروهی از قرآن‌پژوهان قرائات را متواتر ندانسته‌اند و قائل به حجیت آن نیستند. بنابراین چگونه می‌توان آنها را به عنوان ملاکی برای تفسیر و یا استنباط احکام شرعی قلمداد کرد؟ در این پایان‌نامه به منظور روشن شدن موضوع، مباحثی را به مطالعه و بررسی قرائات اختصاص داده‌ایم. این مباحث می‌تواند ما را در بخش‌های بعدی که درباره «اثر قرائات بر تفسیر» است یاری نماید.

از آنجایی که یکی از عوامل مؤثر در فهم و برداشت از قرآن کریم، ظاهر الفاظ آن است. بدیهی است که هرگونه تغییر در اعراب یک واژه یا تفاوت اشتقاق آن و تبدیل حرفی به حرف دیگر، یا جایگزین کردن واژه‌ای با واژه مشابه آن و یا تقدیم و تأخیر، ممکن است منجر به تغییر در معنا و مفهوم و در نتیجه تفسیر آیه شود، به عبارت روشن‌تر، اختلاف در قرائت کلمات قرآن می‌تواند در تفسیر قرآن و نحوه‌ی برداشت از آن، تأثیر به‌سزایی داشته باشد.

موضوعی که در این پایان‌نامه مورد بررسی قرار می‌گیرد، آن است که اختلاف قرائات چگونه می‌تواند در تفسیر و تبیین معانی آیات قرآن کریم، اثر بگذارد. نویسنده در پی آن است تا بداند آیا تأثیر قرائات بر تفسیر، از قبیل تغییرات بنیادین در مفهوم و معنای قرآن است به‌گونه‌ای که بتواند حکمی از احکام شریعت یا اصلی از اصول اعتقادی را دگرگون سازد، یا منجر به تغییرات جزئی و قابل اغماض در تفسیر و معانی آیات می‌گردد؟ در این تحقیق، به تبیین و بررسی کیفیت استناد فقیهان، متکلمان و مفسران، بر ظواهر الفاظ قرآن در قالب قرائت‌های ده‌گانه، خواهیم پرداخت و تأثیر قرائات بر تفسیر، از دو زاویه مورد مطالعه قرار خواهد گرفت:

الف) تأثیر قرائات بر تفسیر آیات اعتقادی و مسائل کلامی از قبیل توحید، معاد و نبوت.
ب) تأثیر قرائات بر تفسیر احکام. که احکام فقهی که در این باره مورد مطالعه قرار می‌گیرند که در باب‌های عبادات، نکاح، معاملات، جهاد و حدود قرار دارند.

بخش اول

کلیات

فصل اول

قرائت

در این فصل برآنیم تا با بهره گیری از مساعی محققان در این زمینه، به بررسی مواردی از قبیل: تاریخچه علم قرائت، تعریف لغوی و اصطلاحی قرائت، موضوع و فایده آن، عوامل اختلاف قرائت و انواع قرائت‌ها پردازیم و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی، جویندگان را به یک جمع‌بندی نهایی برسانیم.

۱-۱-۱ تاریخچه علم قرائت

علم قرائت، تاریخی به بلندای تاریخ نزول قرآن دارد و همراه با قرآن کریم حضور خود را حفظ کرده و هم اینک با گذشت بیش از یک هزار و چهارصد سال از نزول این کتاب آسمانی، کماکان به عنوان یک رشته ضروری و غیرقابل انفکاک از قرآن، به حیات خود ادامه داده و حتی از اهمیتی دو چندان برخوردار گردیده است.

این علم در تثبیت متن قرآنی تأثیر بسیار داشته و حتی وقتی که کتابت قرآنی به وسیله‌ی الفبای عربی به عالی‌ترین درجه دقت می‌رسد، این علم باز هم علت وجودی خود را حفظ کرده و به عنوان متمم اطلاعاتی که برای خواندن قرآن لازم و ضروری است باقی و پایدار می‌ماند.

با رحلت پیامبر اسلام و سپری شدن عصر صحابه، علم قرائت شکل تخصصی به خود گرفت و این، از آن روست که قرآن کریم در این دوره متحمل قرائت‌های گوناگونی شده و نحله‌های متعددی در زمینه قرائت پدیدار گشت. از آن زمان تا کنون، علم قرائت تکامل شایانی یافته و مباحث گوناگونی را در دستور کار خود قرار داده و روزبه‌روز بر اهمیت آن افزوده شده است.

ارائه تعریف اصطلاحی برای علم قرائت، انجام مباحث گسترده در همین زمینه، ظهور تألیفات متعدد پیرامون آن، تقسیم‌بندی قرائت‌ها به معتبر و غیرمعتبر و تعیین حد و مرزهای مشخص برای قرائت‌ها، معلول همان تخصصی شدن و تکاملی است که در طول زمان در این حوزه به وجود آمده است.

مبحث اختلاف قرائت و عوامل دخیل در آن نیز یکی از مباحث مهم این علم است که پژوهشگران متعددی در گذشته و حال پیرامون آن به تحقیق و تلاش پرداخته‌اند و از این رهگذر فواید و ثمرات زیادی عاید علاقه‌مندان به علوم قرآنی شده است.

۲-۱-۱ تعریف علم قرائت و موضوع آن

مفهوم رایج قرائت، خواندن است.^۱ اما به طور اساسی، قرائت به معنای گرد هم آمدن و آشکار شدن است. از این رو فعل «قرء» مهموز، با «قری» ناطق، نزدیک به یکدیگر و هم معنی دانسته شده‌اند.^۲ اگر این دیدگاه پذیرفته شود، آشکار شدن و آشکار کردن حروف و کلمات و به هم پیوستن و اجتماع کلمات، قرائت خواهد بود.

قرائت مصدر «قرأ» است. درباره‌ی واژه «قرأ» اختلاف نظر هست و علمای لغت و ادب، معانی متعددی برای آن ذکر کرده‌اند. گروهی از دانشمندان، لغت «قراءه، قرأ» را واژه‌ای اصیل در عربی می‌دانند. ولی آنطور که محققان می‌گویند «قراءه» - به معنی تلاوت و خواندن - دارای ریشه‌ی اصیل عربی نیست بلکه عرب در آغاز امر این واژه را به معنی تلاوت نمی‌دانست و از زبان آرامی گرفته شده و دست به دست گشته تا به معنی تلاوت در زبان عربی، معمول و متداول گشت.^۳

نتیجه‌ای که در آغاز تعریف یاد شده می‌گیریم این است که در مورد قرآن، اظهار متن و پیوند دادن به کلمات وحی، قرائت خواهد بود. اما اگر در شیوه‌ی ادای کلمات و تلفظ کلام خدا کمترین دخالتی از سوی ما انجام گیرد، دیگر قرائت حقیقی نیست.

علم قرائت، همان گونه که از نام آن پیداست، علمی است که درباره قرائت قرآن کریم و وجوه گوناگون مرتبط با آن بحث می‌کند و از آن جهت که با یگانه کتاب آسمانی در میان بشریت ارتباط ویژه دارد، از جایگاه خاصی در مباحث علوم قرآنی و نزد پژوهشگران آن برخوردار است.

در بیان معنای اصطلاحی قرائت، تعاریف متعددی ارائه شده است که پس از آوردن چند مورد از آنها، به یک تعریف جامع اشاره خواهیم نمود:

- زرکشی می‌گوید: «قرائات جمع قرائت و آن عبارت از اختلاف مربوط به الفاظ و عبارات وحی است که این اختلاف در مورد حروف و کلمات قرآن و کیفیت آنها از قبیل تخفیف و تشدید و مانند آن از سوی قراء نقل شده است.»^۴

ابن جزری نیز چنین آورده است که: «قرائت عبارت از علم به کیفیت اداء کلمات قرآن و اختلاف این کیفیت می‌باشد، اختلافی که به ناقل و راوی آن منسوب است.»^۵

چنانچه مشاهده می‌شود میان این دو تعریف همانندی کامل است.

۱- ر.ک: صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، ص ۱۱.

۲- ر.ک: ابن منظور، لسان العرب، ذیل ماده‌ی قرأ.

۳- ر.ک: ابن اثیر، النهایه، ج ۴، ص ۳۰.

۴- زرکشی، بدرالدین، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۱۸.

۵- فضلی، عبدالهادی، القرائات القرآنیه، ص ۵۵.

غالب خاورشناسان معنی اصطلاحی قرائت را عبارت از راه و روش تلاوت و رسم قرآن با حروف و حرکات و نقطه‌ها و یا عبارت از روش تلاوت قرآن یا رسم آن با برخی از آنها می‌داند.^۱

البته این تعریف خالی از تسامح و نقص نیست. زیرا با هر روشی که ممکن است قرآن را بدان تلاوت نمود و مستند به روایت و نقلی نباشد - اگرچه دارای وجه صحیح و مبنای درستی در عربیت باشد و لفظ یا کتابت قرآن تاب و تحمل آن را داشته باشد - علماء قرائت متفقاً آن را به هیچ وجه از قرائات نمی‌شمارند.

- تهانوی در تعریف قرائت چنین می‌گوید: «قرائت نزد قاریان قرآن به این معناست که قرآن به صورت تلاوت آن و ترتیل آیات پشت سرهم و یا به صورت اداء خوانده‌شود، اداء به این معناست که فرد قاری، قرائت قرآن را از مشایخ خود فراگیرد»^۲:

صاحب کتاب «القرائات و اثرها فی علوم العربیه» نیز معنای قرائت را این گونه بیان می‌کند: «علم به چگونگی تلفظ کلمات قرآن کریم از جمله تخفیف و تشدید کلمات و اختلاف واژگان آن از حیث حروف می‌باشد»^۳:

به نظر می‌رسد آنچه مؤلف محترم «لطائف الاشارات لفنون القرائات»، در تعریف این علم بیان داشته، حاوی جهات گوناگونی است که در علم قرائت مورد توجه صاحب نظران است، از این رو آن بیان را به عنوان تعریف جامع علم قرائت آورده‌ایم: «قرائت عبارت از علم به کیفیت اداء کلمات قرآن و علم به اعراب و حذف و اثبات و حرکت و سکون و فصل و وصل می‌باشد»^۴ و در ادامه نیز اضافه می‌کند که اختلاف در قرائات به ناقل و راوی آن منسوب است.^۵

از تعریف بالا، موضوع علم قرائت نیز به دست می‌آید و آن کلمات قرآن مجید از لحاظی که در تعریف آمده، می‌باشد. فایده‌ی علم قرائت قبل از هر چیز، ضیانت و محافظت از قرآن کریم در مقابل هرگونه تحریف عمدی و سهوی است، اگرچه فواید دیگری از قبیل شناخت قرآن از غیر آن و همچنین فواید ارزشمندی در استنباط احکام فقهی و غیر آن، برای فقیهان و عالمان علوم مختلف در پی دارد.

تعریفی که گذشت، از آن جهت که درصدد معرفی علم قرائت به گونه‌ی عام است، می‌تواند تعریفی جامع و کامل باشد، اما قرائت (نه علم قرائت) در میان محققان علوم قرآنی، اصطلاحی است که تنها قسم خاصی از آنچه را در تعریف علم قرائت ذکر شده، مشمول خود می‌سازد و آن بدان جهت است که در تعریف اصطلاحی قرائت، سند و روایت، به معنی نقل نوع خاص قرائت با استناد به قرائت رسول خدا (ص)

۱ - ر.ک: تاریخ القرآن نولدکه (Noideke).

۲ - صغیر، محمود احمد، القرائات الشاده و توجیها النحوی، ص ۱۶؛ تهانوی، محمدعلی، کشاف اصطلاحات الفنون، ج ۵، ص ۱۱۵۸.

۳ - محسن، محمدسالم، القرائات و اثرها فی علوم العربیه، ج ۱، ص ۱۶؛ صباغ، محمد، لمحات فی علوم القرآن، ص ۱۰۷.

۴ - قسطلانی، لطائف الاشارات لفنون القرائات، ج ۱، ص ۶۷.

۵ - ر.ک: همان.

رکن اصلی تعریف را تشکیل می‌دهد، به همین سبب قرائتی که فاقد سند و روایت باشد از محل بحث و شمول تعریف اصطلاحی قرائت خارج است ولو به لحاظ ادبی دارای وجهی صحیح باشد.

استاد حجتی می‌نویسد:

«تعریف نسبتاً کامل برای قرائت، عبارت است از طرق و روایات قرآنی که با اسناد به ثبوت رسیده تا عمل به آن لازم‌الاتباع باشد و الا هر طریقی که در تلاوت و رسم‌الخط قرآن به کار رود با توجه به اینکه نتوانیم اسناد و نقل روایتی برای آنها بیابیم نمی‌تواند معنی اصطلاحی قرائت باشد و قاطبه‌ی علماء اسلامی اعم از شیعه و سنی در این امر متفق‌اند.»^۱

لذا می‌توان گفت که قرائت همان تلاوت و خواندن قرآن کریم است و اصطلاحاً به گونه‌ای از تلاوت قرآن اطلاق می‌شود که دارای ویژگی‌های خاصی است. بدین معنا که هرگاه تلاوت قرآن به گونه‌ای باشد که از نصّ و وحی الهی حکایت کند و برحسب اجتهاد یکی از قراء معروف - بر پایه و اصول مضبوطی که در علم قرائت شرط شده، استوار باشد، قرائت قرآن تحقق یافته است، البته قرآن دارای نصّ واحدی است و اختلاف میان قراء بر سر به دست آوردن و رسیدن به آن نص واحد است.

۳-۱-۱ تاریخچه پیدایش اختلاف قرائات

پدیده‌ی اختلاف قرائات قرآن که در تاریخ این کتاب رخ نموده است، پدیده‌ی مبارکی نبوده و نیست، زیرا چندگونه بودن کیفیت قرائت قرآن در بسیاری از موارد باعث اختلاف در فهم و برداشت از این کتاب شده است.

اختلاف در قرائت قرآن نه تنها آثار منفی در حوزه‌ی درون‌دینی و در میان دین‌مداران گذاشته بلکه در حوزه‌ی برون‌دینی و از نگاه بیگانگان نیز به عنوان یک نقص و کاستی برای کتاب مقدس مسلمانان تلقی شده است. به عنوان نمونه گلدزیهر خاورشناس مجارستانی - که البته میانه خوبی با اسلام و قرآن ندارد و در لابلای کتاب‌های خود سخت به اسلام تاخته - همین اختلاف قرائت را به بهانه‌ی حمله به قرآن قرار داده است و می‌گوید: «کتاب تشریحی به مانند آن وجود ندارد که یک گروه دینی اعتراف کرده باشد که آن یک کتاب نازل شده و وحی بوده و آیات آن بر همه‌ی کتاب‌های در همه‌ی عصرهای دیگر رجحان دارد، که این قدر تشویش و اختلاف در آن باشد.»^۲

چنانچه تاریخ گواهی داده است، کار اختلاف قرائات در همان سده‌های نخست چنان بالا گرفت که مسلمانان هر تیره و طائفه که بر قرائت خاصی پایبند بودند گاه برای دفاع از قرائت خود در برابر قرائت سایرین تا مرز جنگ و خونریزی پیش می‌رفتند.

۱ - حجتی، محمدباقر، پژوهشی در قرآن کریم، ص ۲۵۰.

۲ - النجار، عبدالحلیم، مذاهب التفسیر الاسلامی، ص ۴.

بخاری از انس بن مالک نقل می کند که: حذیفه بن یمان نزد عثمان آمد و اختلاف مردم شام و عراق را در قرائت قرآن، برای عثمان گزارش نمود و گفت: این مردم را دریاب پیش از این که در کتاب آسمانی قرآن، اختلافی مانند اختلاف یهود و نصاری در مورد کتابشان، رخ بدهد. آنگاه عثمان از حفصه خواست که نسخه های موجود نزد خود را که به امانت از سوی پدرش نزد وی بود، به او برگرداند و جمعی را به تهیه مصحفی براساس قرائت واحد مأموریت داد.^۱

عسقلانی در شرح ماجرای بالا در فتح الباری می گوید: «عثمان اهل شام و عراق را امر نمود تا بر مصحفی که تهیه شده بود، اجتماع نمایند.»^۲

کار عثمان تا حدودی دامنه ی اختلاف را محدود کرد. مسلمانان را بر قرائت مصاحف پنج گانه واداشت. اما خالی بودن این مصاحف از علایم نوشتاری، سجاوندی، اعراب و نیز تفاوت رسم الخط بین آنها، مجدداً زمینه را برای ایجاد اختلاف فراهم کرد، به گونه ای که غالب بلاد برای خود قاری خاص و قرائت ویژه داشتند.

این اختلاف تا طلوعه ی قرن چهارم با سرعت عجیبی پیش رفت تا آنکه یکی از اندیشمندان بزرگ مسلمان که همگان بر جلالت اندیشه و رأی او اذعان داشتند و او در زمینه ی قرائت از تبحر فوق العاده ای برخوردار بود به نام ابن مجاهد، از میان قرائت های متعدد، هفت قرائت را براساس معیارهایی که خود اعلام کرد برگزید.

بدین ترتیب از سیر صعودی اختلاف قرائت کاسته شد و حداقل بسیاری از بلاد، بنا را به صحت قرائت هفتگانه و اعتماد بر آنها و ترک سایر قرائت ها گذاشتند.

آنچه جای بسی خوشبختی است، این است که با حمایت الهی و براساس تضمین آسمانی مبنی بر حفظ و صیانت قرآن حتی همین قرائت های هفتگانه میان مسلمانان متروک شد و از میان آنها تنها قرائتی که مورد اقبال عامه مسلمانان قرار گرفت، قرائت عاصم به روایت حفص است و تنها در کشور مراکش است که قرائت نافع به روایت ورش متداول است.

دکتر محمدحسین علی الصغیر در این باره چنین آورده است:

«و تظل القضية تاريخية فحسب، اذا القرآن المعاصر الذي أجمع عليه العالم الاسلامي و هو ذات القرآن الذي نزل به الوحي على رسول الله (ص) مرقوم برواية حفص لقراءه عاصم بن ابي النجود الكوفي، باستثناء المغرب العربي الذي اعتمد قراءه نافع المدني برواية ورش.»^۳

۱- ر.ک: بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، ج ۲، ص ۲۲۶.

۲- ابن عسقلانی، شهاب الدین، فتح الباری، ج ۹، ص ۱۴.

۳- الصغیر، محمدحسین علی، دراسات قرآنیة، ص ۱۱۰.

«این مسئله تنها یک قضیه‌ی تاریخی است، چراکه قرآنی که در جهان معاصر وجود دارد و تمام دنیای اسلام آن را به عنوان همان قرآن وحی شده بر رسول اکرم (ص) پذیرفته‌اند، به روایت حفص از عاصم می‌باشد. به استثناء مغرب که به قرائت نافع مدنی به روایت ورش اعتماد کرده‌اند.»

۴-۱-۱ عوامل پیدایش اختلاف قرائات

با اذعان به تاریخی بودن مسأله اختلاف قرائات در عصر کنونی، شناخت علل و عوامل این اختلاف و دامنه‌ی آن بسان هر مسأله تاریخی دیگر لازم و ضروری است، تا بدین طریق بیایم قرآن به عنوان یک کتاب آسمانی چه سرگذشتی داشته و چگونه با چنان اختلاف دامنه‌داری بر سر قرائت آن پابرجا مانده است. با علم به اینکه قرآن کتاب واحدی است که از سوی خدای واحد بر بشریت نازل شده است، به نظر می‌رسد طرح این سؤال که «عوامل پیدایش اختلاف قرائات چیست؟» و جستجوی پاسخ قانع‌کننده برای آن از همان ابتدای رواج تألیف کتب علوم قرآنی مد نظر محققان و پژوهشگران این رشته بوده است. اما برخی از ایشان در لابلای مباحث دیگر به این مسأله پرداخته و بعضی دیگر مبحث مستقلی را به آن اختصاص داده‌اند. در این قسمت به این عوامل اشاره خواهیم نمود:

۱- وجود غلط‌های رسم الخطی در مصاحف عثمانی:

همان‌گونه که بیشتر کتب تاریخی آورده‌اند، قرآن کریم، در زمان خلیفه سوم برای سومین بار جمع‌آوری شد. در پی همین جمع بود که مصاحف متعددی به تعداد مراکز مهم بلاد اسلامی همراه با قاریان مشخص به شهرهای مهم اسلامی ارسال گردید. عثمان برای انجام این امر مهم، هیأتی مرکب از چهار نفر از صحابه به نام‌های، زید بن ثابت، سعید بن عاص، عبدالله بن زبیر، عبدالرحمن بن حارث بن هشام و سپس جمع دیگری به آنها افزود که جمع آنها به دوازده نفر می‌رسید.

مصاحفی که توسط این جمع تدوین گردید، بیشتر به علت عدم تسلط ایشان بر امر کتابت و همچنین عدم حضور بعضی از صحابه‌ی باکفایت در میان ایشان، حاوی خطاهای متعدد املائی بود که همین امر سبب پیدایش اختلاف در قرائت قرآن گردید. صاحب کتاب شریف «التمهید فی علوم القرآن» در این خصوص می‌گوید:

«جماعتی که از سوی عثمان متکفل امر توحید مصاحف شده بودند، کفایت و شایستگی این امر خظیر را نداشتند و از همین جا مصاحف تدوین شده دارای غلط‌های املائی و تناقض و اختلاف گردید و همین امر سبب پیدایش اختلاف قرائت در میان مسلمین شد.»^۱

۱ - معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۱۰.